

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
The Investigation of the Challenge of "Islamic Architecture" and "Muslim Architecture"
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

تأملی بر چالش «معماری اسلامی» و «معماری مسلمان‌ها»*

سیده زهرا مردانی^۱ عیسی حجت^{۲*}، مجید معارف^۳

۱. دکتری معماری، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.
۲. استاد گروه معماری، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.
۳. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۲۹

چکیده

بیان مسئله: تاکنون بر روی موضوع معماری اسلامی پژوهش‌های متعددی انجام گرفته، اما این نوشتار با هدف به چالش کشیدن «معماری اسلامی» و «معماری مسلمان‌ها» و مشخص شدن تمایز میان این دو شکل گرفته است. موضوعی که تاکنون به آن پرداخته نشده، تعریف این دو اصطلاح مرتبط با دین در بستر دین است.

در این راستا پرسش‌های زیر مطرح می‌شود: معماری اسلامی چیست؟ معماری مسلمان‌ها چیست؟ تمایز میان معماری اسلامی و معماری مسلمان‌ها چیست؟ آیا در دوران معاصر، معماری اسلامی قابل حصول است؟

هدف پژوهش: فهم حقیقت معماری اسلامی و معماری مسلمان‌ها و تمایز میان این دو از اهداف پژوهش است که برای پژوهش‌های آتی در این خصوص ضروری است.

روش پژوهش: در این نوشتار موضوع معماری اسلامی از لحاظ نوع ارتباط معماری به عنوان یک علم با اسلام بررسی شده است. در این راستا ابتدا آرای صاحب‌نظران در خصوص چیستی معماری اسلامی با مستندات موجود کتابخانه‌ای مورد مطالعه قرار گرفت و در طبقه‌بندی انجام شده، این تعاریف در سه گروه کالبدی، معنایی و رفتاری دسته‌بندی شده‌اند. از آنجایی که دین الزامات و حدود رفتاری مسلمانان را معین می‌کند و محدودیت کالبدی برای معماری در نظر نگرفته، فهم حقیقت معماری اسلامی ضروری است. برای فهم این حقیقت، مطالعاتی با روش استدلال استقرایی و با استفاده از منابع شیعی انجام گرفت که تعریف جدیدی از «معماری اسلامی» به عنوان معماری منتج از اجرای شکل صحیح و بی‌کم و کاست دستورات دین شکل گرفت. طبق این تعریف، نمونه بناهای طراحی شده برای مسلمان‌ها، در پژوهش حاضر با عنوان «معماری مسلمان‌ها» معرفی شده است.

نتیجه‌گیری: معماری مسلمان‌ها معماری برآمده از تفاسیر، تعبیر و تلاش‌های ناقص مسلمان‌ها از دستورات است که با سلايق و برداشت‌های شخصی، قوانین تجویز شده و با ناآگاهی‌ها همراه شده و فاصله‌ای نسبت به معماری اسلامی یافته است. با آسیب‌شناسی و کنکاش در علل این فاصله، می‌توان معماری مسلمان‌ها را به معماری اسلامی نزدیک‌تر کرد. برای وضوح بیشتر این فاصله و علل آن، تمایز میان دو مفهوم معماری اسلامی و معماری مسلمان‌ها به بحث گذاشته شده است.

واژگان کلیدی: اسلام، مسلمان، معماری اسلامی، معماری مسلمان‌ها.

حجت و مشاوره دکتر «مجید معارف» در دانشکده معماری، دانشگاه تهران در سال ۱۴۰۱ به انجام رسیده است.
** نویسنده مسئول: isahojat@ut.ac.ir، ۰۲۱۶۶۴۰۹۶۹۶

* این پژوهش برگرفته از پایان‌نامه دکتری «سیده زهرا مردانی» تحت عنوان «نسبت میان معماری اسلامی و معماری مسلمان‌ها (نقد خانه‌های معاصر مسلمان‌ها بر مبنای متون نقلی)» است که به راهنمایی دکتر «عیسی

مقدمه

و بسط معماری مسلمان‌ها از مسیر آسیب‌شناسی معماری مسلمان‌ها تحقق یافته است. از آنجایی که آسیب‌شناسی به معنای مطالعه علمی آسیب‌ها، بیماری‌ها و اختلال‌ها است (اسلامی، ۱۳۹۲)، با مطالعه و شناخت فاصله موجود میان معماری مسلمان‌ها از معماری اسلامی می‌توان علل تمایز میان معماری اسلامی و معماری مسلمان‌ها را شناسایی کرد. باتوجه به این‌که نقد «ارزیابی نکات مثبت یا منفی پدیده مورد نقد» (اتو، ۱۳۸۸) است، این آسیب‌شناسی به شیوه نقادانه نسبت به معماری مسلمان‌ها انجام گرفت. نقد نگرش مسلمان‌ها نسبت به معماری اسلامی و فهم کاستی‌های معماری مسلمان‌ها و تشریح محدودیت‌های موجود، علل تمایز میان معماری مسلمان‌ها و معماری اسلامی را تبیین کرده است. نقد معماری مسلمان‌ها با منابع اسنادی و به روش استدلال منطقی انجام گرفته است.

ادبیات موضوع

در طبقه‌بندی مطالعات حول موضوع معماری اسلامی و تقرب به این مفهوم، پژوهش‌های بسیاری از جنبه‌های مختلف انجام گرفته است. در میان مطالعات انجام‌شده، یک طبقه‌بندی سه‌گانه در پژوهش ناری‌قمی منطبق بر سه راهبرد پژوهشی تجزیه و تحلیل، مطالعه زمینه‌ای و مطالعه تطبیقی انجام گرفته است. در این پژوهش، انواع رویکردها در تعریف معماری اسلامی به ده دیدگاه ساخت‌گرا، فرم‌گرا، فضاگرا، فرهنگ‌گرا، جامعه‌گرا، اجتماعی-سیاسی، تاریخ‌گرا، حقوقی و تمثیلی-عرفانی تفکیک شده است (ناری قمی، ۱۳۹۲). در پژوهشی دیگر، معظمی برای ورود به بحث آموزش درس معماری اسلامی، در چپستی معماری اسلامی به دو نگرش اصلی در تعریف معماری اسلامی اشاره داشته است. نگرش اول، معماری اسلامی را مبتنی بر شریعت اسلام دانسته که معمار با آگاهی از دستورات دین، بُعد فیزیکی و بُعد معنوی معماری را با توجه به احکام و حدود شریعت طراحی می‌کند. نگرش دوم، اشاره دارد به مفاهیم ارزشی دینی نهفته در معماری اسلامی، که هرآنچه با حفظ ارزش‌های انسانی و درست و صحیح باشد، اسلامی است (معظمی، ۱۳۸۷). چنین فضایی بدون اشتباه است و دیگر معماری‌ها تنها سرپناه بوده و نمی‌توان نام معماری را بر آن‌ها نهاد. پژوهش دیگری که قابل ذکر است، مطالعات ذوالفقارزاده در خصوص شیوه‌های نگرش به معماری اسلامی است که در روش‌های توصیفی-تاریخی، تحلیلی-تاریخی، جهان‌بینی فلسفی، دیدگاه منطقی، دیدگاه استاد شاگردی، نگرش تعاملی انسان و معماری (تمثیلی) و مجموعه‌نگری دسته‌بندی شده است. او ادعا دارد که با هر یک از نگاه‌های توصیفی، تاریخی، فلسفی، تربیتی و یا

اختراع «هنر سنتی اسلامی» از کنجکاوی اروپاییان در منطقه‌ای که اسلام در آن ریشه دوانیده بود، نشأت گرفته است. پژوهشگران اروپایی به مطالعه عثمانی پرداختند، علایق انگلیسی‌ها در هند منجر به پژوهش در اسلام شبه قاره و ایران شد و علایق استعمار در شمال آفریقا، محققان فرانسوی را به آن سمت کشاند. رواج تصاویری از معماری اسلامی در نیمه اول سده ۱۸، آگاهی غربی‌ها را از سنت معماری اسلامی بالا برد (بلر و بلوم، ۱۳۸۱). معماری اسلامی با عناوینی نظیر معماری «ساراسنی»، «مغربی» یا «محمدی» تا سال‌های اخیر در بین مکاتبی قرار داشته که از لحاظ تئوری معماری، چندان پیشرفتی نداشتند.

از این‌رو، مطالعاتی فراتر از چارچوب رده‌بندی، تیپ‌شناختی یا سبک‌شناختی و هم‌چنین مطالعه حول ضرورت فرهنگی یا جبر محیطی ضروری به نظر می‌رسید. تمامی این نگارش‌ها متأثر از دو شیوه اصلی درهم‌تنیده مطالعه تاریخ معماری اسلامی- از ظهور تا اواخر قرن ۲۰م. بود. نخستین شیوه، ریشه در نوع نگرش غرب به اسلام داشت که شرق‌شناسی خوانده می‌شد. دومین نحوه نگارش تاریخ هنر و معماری بوده که تا دهه ۱۹۸۰م پیوسته تاریخ معماری غرب را به‌عنوان تاریخ معماری برتر معرفی کرده و معماری «دیگر» فرهنگ‌ها را در دسته‌بندی‌های مردم‌شناختی و غیرتاریخی قرار می‌دادند. اولین گروه از پژوهشگران معماری اسلامی، سعی کردند که معماری غنی اسلامی را به اروپا و طبقات غالب شرق بشناسانند و معماری اسلامی از اوایل قرن ۲۰م بخشی از تاریخ معماری شد (گرابار و همکاران، ۱۳۹۱). در نوشتار حاضر، دو مقوله معماری اسلامی و معماری مسلمان‌ها و تمایز میان این دو به چالش کشیده شده است.

روش تحقیق

نوع تحقیق از نظر هدف، نظریه‌ای (بنیادی) است (اسلامی، ۱۳۹۲) و از حیث روشی، در گروه کیفی جای می‌گیرد. نخست با مروری بر ادبیات پژوهش، شیوه‌های طبقه‌بندی مطالعات بر روی معماری اسلامی بررسی شد و به جهت ضرورت دسته‌بندی جدید از مفهوم معماری اسلامی، گردآوری داده‌ها با استناد به منابع کتابخانه‌ای انجام گرفت. در ادامه، لزوم تعریف معماری اسلامی براساس متون، نیاز به بررسی متون دینی برای این تعریف را ایجاد کرد. بررسی‌ها در منابع کتابخانه‌ای انجام گرفت و نتایج آن با تجزیه و تحلیل داده‌ها توسط استدلال منطقی و تحلیل محتوا حاصل شد (گروت و وانگ، ۱۳۹۰). لازم‌به‌ذکر است پاسخ به چپستی تمایز میان معماری اسلامی و معماری مسلمان‌ها، با تعریف معماری اسلامی انجام گرفته و شرح

مفهوم داشته‌اند. تعاریف مربوط به معماری و هنر اسلامی با توجه به دو شیوه پژوهش جمع‌آوری شده‌اند.

- شیوه نخست با کنکاش بر روی دستورات و آموزه‌های دین - شیوه دوم با بررسی نمونه‌های معماری

برخی صاحب‌نظران با تحلیل نمونه‌های معماری، ویژگی‌های کالبدی نظیر قوس (Grupico, 2011)، پایان‌یافتنی بودن (هیلن‌براند، ۱۳۸۶) و وجود صورتی مشخص (Stimson, 2012) را برای معماری برشمرده‌اند. برخی دیگر با بررسی نمونه‌های معماری یا دستورات و آموزه‌های دین، به ویژگی‌های معنایی نظیر توحیدی بودن معماری اسلامی (علی‌آبادی، ۱۳۹۲)، رعایت وحدت (Saoud, 2002)، آمیزه‌ای از طریقت و شریعت (اردلان و بختیار، ۱۳۹۰)، فاقد صورت ثابت (گروه، ۱۳۷۹)، ناشی از روح کلی اسلام (بورکهارت، ۱۳۶۵) و ... اشاره داشته‌اند. در ادامه، پاره‌ای توصیفات، در نتیجه بررسی نمونه‌های معماری یا دستورات و آموزه‌های دین به ویژگی‌های رفتاری در معماری اسلامی پرداخته‌اند. برای نمونه می‌توان به دستوراتی مانند ایده اصلی حریم در معماری اسلامی (Grupico, 2011)، برآمده از اعمال و مناسک مسلمان‌ها (اتینگهاوزن و گرابار، ۱۳۹۴)، رعایت مفیدبودن، پرهیز از بیهودگی، همه‌جانبه‌نگری، الهام از مصادیق شایسته، اجتهادپذیری راهبردهای عملی، سهولت در کار (نقره‌کار، ۱۳۸۷)، برآمده از افعال انسان (نقی‌زاده، ۱۳۷۸) و ... اشاره کرد. جدول ۱ به نظرات مشهور در حوزه معماری اسلامی براساس سه وجه کالبدی، معنایی و رفتاری نهفته در معماری پرداخته که توسط دو نوع منبع مطالعات معماری و متون دینی جمع‌آوری شده است.

در جمع‌بندی جدول ۱ که حاصل نظرات پیرامون مفهوم معماری اسلامی است، می‌توان گفت مجموعه توصیفات گردآوری‌شده صاحب‌نظران درباره معماری اسلامی، چه با منابع دینی یا با مطالعات معماری، به تبیین سه وجه کالبدی، معنایی و رفتاری در معماری پرداخته است و هر نظری با توجه به منابع دینی یا مطالعات معماری، زاویه‌ای از این مفهوم را ارائه می‌کند. حال سؤال اصلی مطرح می‌شود که درنهایت معماری اسلامی چیست؟ آیا مجموعه نظرات بالا حدود معماری اسلامی را تعیین می‌کند یا این مفهوم را در جایی دیگر باید جست‌وجو کرد؟

• معماری اسلامی در متون دینی

با توجه به این‌که تنها رویکردهای پژوهشی متکی به خود منابع اسلام، دارای اعتبار درونی در حوزه اسلامی خواهند بود (ناری‌قمی، ۱۳۹۵، ۴۸)، با نگرش فقهی و براساس متون دین، مطالعات متعددی بر روی معماری اسلامی انجام گرفته است. اما آنچه این مطالعات را نیز دچار کاستی و نقص کرده، کاستی و نقص در برداشت و فهم مسلمانان از دین

مجموعه‌ای می‌توان معرفتی نسبت به معماری اسلامی یافت. ذوالفقارزاده سه دیدگاه دینی، فلسفی و علمی را مبانی مورد نیاز برای برطرف کردن چالش‌های معماری اسلامی با توجه به نگرش سیستمی و مجموعه‌نگر می‌داند. چراکه شناخت معماری اسلامی موضوعی تخصصی است که نیاز به روشی منطقی دارد (ذوالفقارزاده، ۱۳۹۳). ایمانی در رساله دکتری خود با عنوان معماری و اسلام یک دسته‌بندی از نظرات در مورد معماری اسلامی در کل رساله ارائه می‌کند. ایمانی دو روش تاریخی‌گری و نظری را برای یافتن نسبت میان معماری و اسلام مطرح می‌کند. روش تاریخی‌گری در سه گرایش تاریخی‌گری گاه‌شمارانه، تاریخی‌گری تحلیلی و تاریخی‌گری نو بیان شده است. روش دوم با عنوان روش نظری به اندیشیدن و نظرکردن در موضوع بدون وابستگی به تاریخ اشاره دارد که در دو صورت غیراعتقادی و اعتقادی است. در شکل غیراعتقادی، اندیشمندان با هدف ارائه راه‌حل یا ابعاد عملی تحقق معماری با تعمق در اوضاع امروز به تبیین شرایط روز پرداخته‌اند. این گروه مسلمان‌بودن را برای اسلامی‌شدن آثار خود کافی دانسته و معتقدند باید از معماری گذشته اصول را برگرفت اما با معیارهای امروز آن را تطبیق داد و بنا کرد. در شکل اعتقادی، با تکیه بر قرآن، روایات، فقه، سنت، احکام و عرفان، معماری اسلامی محقق می‌شود (ایمانی، ۱۳۸۳).

دسته‌بندی‌های انجام‌شده در پژوهش‌های مذکور هر یک به نوعی به نگرش‌های صاحب‌نظران در ارائه تعریف از معماری اسلامی اشاره دارند. آنچه تاکنون به آن پرداخته نشده و یا به‌صورت مبهم و جزئی به آن پرداخته شده، تأمل بر روی محتوای نظرات پیرامون موضوع معماری اسلامی است نه نگرش‌ها به معماری اسلامی. هدف اصلی پژوهش بیان تعریف جدیدی از معماری اسلامی و تمایز آن با معماری مسلمان‌ها است و در این راستا از دسته‌بندی نظرات مطرح پیشین با تأکید بر سه نوع نظر کالبدی، معنایی و رفتاری بهره برده شده است. پژوهش، تعریف دقیق‌تر معماری اسلامی را خارج از نظرات گردآوری‌شده می‌داند که به آن پرداخته خواهد شد.

• معماری اسلامی

در ادامه به جهت فهم معماری اسلامی، از دو طریق موضوع معماری اسلامی مطالعه شده است. اول، نظرات صاحب‌نظران (معماران و غیرمعماران) درباره معماری اسلامی گردآوری شد و دوم، در تعریف معماری براساس متون شریعت تأملی انجام گرفت. گردآوری آرای صاحب‌نظران، زمینه‌ای برای شناخت بهتر این مفهوم است که توسط تعاریف متون دین از معماری، سنجیده شده است.

• معماری اسلامی در آرای صاحب‌نظران

در میان مطالعات انجام‌شده پیرامون مفهوم «معماری و هنر اسلامی»، صاحب‌نظران با تعاریفی سعی در تبیین این

ابتدا باید گفت که قرآن قانون است و قوانین آسمانی تغییر نمی‌کنند (مطهری، ۱۳۷۳، ۱۲۷). اسلام برنامه زندگی بشر را ارائه کرد، اما هرگز به ظاهر، شکل و صورت زندگی نپرداخته است. تعلیمات اسلام همه متوجه روح و معنا و راه‌هایی است که بشر را به آن اهداف و معانی می‌رساند (مطهری، ۱۳۹۰، ۸۴). در اسلام یک وسیله مادی یا شکل ظاهری را نمی‌توان یافت که مقدس دانسته شده و مسلمانان موظف باشند آن را حفظ کنند. همین امر موانع رشد و توسعه علم و تمدن را از میان برداشته و موجب انطباق اسلام بر مقتضیات زمان می‌شود (همان). البته مقتضیات زمان با پسند جامعه و پدیده قرن تفاوت دارد (مطهری، ۱۳۷۳، ۱۱۹). اصول اسلام، ثابت و برنامه اصلی است ولی فروع آن بی‌نهایت و قابل تغییر است. به همین دلیل اجتهاد توسط کارشناس و متخصص واقعی (نه معماران و علاقمندان) برای تطبیق فروع با شرایط زمان و مکان ضروری است (همان، ۱۴۰). اسلام یک روش کامل زندگی است که مفاهیم معماری اسلامی مانند آموزه‌ها و ارزش‌های آموزش داده شده توسط حضرت رسول صلی الله و علیه و آله بی‌زمان و ثابت است. این ماهیت معماری اسلامی است که پذیرای پیشرفت علمی و تکنولوژیکی و شرایط زندگی مردم است (Omer, 2011, 113). موضوعات معنایی و رفتاری که نمونه آن در جدول ۱ آورده شد، آن دسته از دستوراتند که در همه ادوار و بسترهای جغرافیایی ثابت و برخی دیگر از موضوعات با مقتضیات زمان و حفظ ثابت‌ها قابل تغییر هستند.

- کالبد معماری در اسلام

گفته شد در اسلام یک وسیله مادی یا شکل ظاهری را نمی‌توان یافت که مقدس دانسته شده و مسلمانان موظف باشند آن را حفظ کنند. در این خصوص می‌توان به نظرات اوامر اشاره کرد. اسلام براساس طبیعت انسانی است که در زمان و مکان‌های متفاوت، ثابت است. فرم خارجی متغیر است درحالی‌که اصول بنیادین، ارزش‌های اصلی و نیازهای ضروری و اولیه طبیعت انسانی، ثابت و بدون تغییر می‌مانند (ibid., 104). اسلام برای فرم معماری توصیه‌ای ندارد و تنها برای کلیت شیوه زیست ماتریسی از الگوهای رفتاری ارائه کرده که براساس ضرورت، الگوهای مادی مرتبط به هم ایجاد کرده است (ibid., 110). این که معماری اسلامی صورت ثابتی ندارد بارها به شیوه‌های مختلف در مطالعات انجام شده، آمده است (گروبه، ۱۳۷۹؛ نقی‌زاده، ۱۳۸۲؛ هواگ و مارتن، ۱۳۸۸).

آنچه در این بحث مهم است، میزان فهم مسلمان‌ها از دستورات دین است. دقیقاً همان موضوعی که تعاریف معنایی و رفتاری صاحب‌نظران از معماری اسلامی را حتی زمانی که با مستندات دینی انجام گرفته، نسبی کرده است. و

است. برای تشریح نقطه نظر پژوهش، این بحث از تعریف اسلام نزد صاحب‌نظران اصلی دین آغاز می‌شود تا رابطه اسلام و معماری را از این جهت پیگیری کنیم.

- اسلام

در قرآن، کلمه اسلام به دو صورت مورد استفاده قرار گرفته است:

نخست، اسلام در یک تعریف عام‌تر، دین حق (قرشی بنایی، ۱۳۶۴، ۳۰۲) و تسلیم شدن در برابر خدا است (همان، ۳۰۱؛ بوستان کتاب، ۱۳۸۱، ۱۵۰؛ مطهری، ۱۳۷۲). همان صراط مستقیمی که فطرت انسان نیز به آن دعوت می‌کند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ۱۵۰). قرآن همیشه از لفظ دین استفاده کرده نه دین‌ها و دین را پاسخی بر فطرت بشری دانسته که بر یک سرشت و فطرت قرار دارد. دین پیامبران از آدم تا خاتم با اهداف و حقیقت مشترک، در قرآن به نام اسلام معرفی شده‌اند که تعلیمات و روش‌های آن‌ها به دلیل رشد بشر و شرایط، متفاوت بوده است (مطهری، ۱۳۹۰). شریعت موسی با شریعت عیسی نسخ شده و شریعت عیسی هم با آمدن شریعت اسلام از اعتبار ساقط شده است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ۳۷۹).

دوم، اسلام شریعتی است که به نص (قرآن کریم سوره شورا، آیه ۱۳) جامع شریعت‌های آسمانی پیشین است (سوره آل عمران، آیه‌های ۱۹ و ۸۵، سوره حج، آیه ۷۸، سوره احزاب، آیه ۱۳۶) (همان، ۳۹۱).

تعریف اسلام به‌عنوان شریعت پیامبر آخر، مقصود و منظور این پژوهش است.

- ارتباط میان اسلام و معماری

مبانی معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی اسلام، شریعت را ایجاد کرده و از دستورات شریعت، سبک زندگی اسلامی ایجاد می‌شود. برای تعریف ارتباط دین با معماری به‌عنوان یک علم لازم است تا تعریفی از علم در نگاه اسلام ارائه شود. دین هدف و راه رسیدن به هدف را مشخص می‌کند که تعیین وسیله و تأمین احتیاجات بر عهده عقلا است (مطهری، ۱۳۷۳، ۱۱۷ و ۱۱۸). آشناسدن با خدا هدف دین است و هر علمی که بتواند کمک کند تا با خدا آشنا شویم دینی است. بدین ترتیب همه علوم می‌توانند دینی باشند (مصباح یزدی، بی تا الف). و علم دینی به همان معنای علم اسلامی است و در برابر علم مسیحی، یهودی، مجوسی و غیره قرار نمی‌گیرد (پارسانیا، ۱۳۹۶، ۶۹). این چنین رابطه عمل انسان با معماری مشخص می‌شود که از آنجایی که هر عمل انسان جنبه‌ای فضایی دارد، اعمال در مکان روی می‌دهند و برای روی دادن اعمال، نیاز به چارچوبی کمابیش دقیق است (نوربرگ شولتز، ۱۳۸۶). دین رفتار انسان را هدایت می‌کند و برنامه‌های او متوجه اعمال انسان است.

جدول ۱. دسته‌بندی تعاریف مرتبط با معماری اسلامی از سوی معماران. مأخذ: نگارندگان.

وجوه کالبدی	وجوه معنایی	وجوه رفتاری
<ul style="list-style-type: none"> - متأثر از معماری بستر خود و آمیزه‌ای از سمبل‌های ملل مختلف مسلمان - دارای صورت مشخص - قوس و ویژگی اصلی - اعراب فاقد هنر معماری خاصی - معماری ایران و مصر الهام‌بخش بیش‌تر معماری جهان اسلام - انتزاعی، غیرطبیعت‌گرا، درون‌گرا، دارای نظم، آراستگی، تناسب و هندسه - فاقد نشانه فیزیکی - فاقد الگوی واحدی 	<ul style="list-style-type: none"> - دارای قدرت و تجمل - واجد ثبات، پایداری، بی‌همتایی و شکوه ساخت (برای رضای خدا و خلق خدا، باتقوا، ساخته شده‌اند). - نتیجه عقاید مذهبی، ساخت اجتماعی و اقتصادی، انگیزه سیاسی و ذوق پروری بصری یک سنت متحد و فراگیر - سیمای پیشین معماری اسلامی، به همراه سازگاری با اقلیم، احترام‌گذاشتن و توجه به بستر، بوم‌شناسی، حفظ انرژی‌های - محیط‌زیست و استفاده از مصالح دوستدار محیط‌زیست - پایان‌یافتنی - توحیدی - واجد وحدت - با اصول ثابت و ابزار و تکنیک آزاد - توجه به دو جنبه معنوی و کالبدی انسان - بروزات معماری اسلامی حاصل تفکر اسلامی - شامل عدل، شأن انسان، هویت، زیبایی، پاکی، تذکر، وحدت، اصلاح، شکر، حیا و تواضع - زمینه‌ساز رشد و کمال انسان با استفاده از آموزه‌های اسلام - نزدیکی ماده و معنا - معنا مقدم بر غالب و حتی خالق آن - فرم و صورت از جهان‌بینی اسلامی 	<ul style="list-style-type: none"> - اعمال و مناسک مسلمان‌ها عامل شکل‌گیری معماری اسلامی - حریم، ایده اصلی - نسبی به دلیل ارتباط با انسان مسلمان نسبی - رعایت بیست و سه اصل عملی در شکل‌گیری معماری اسلامی: اصل‌های عدالت، مفیدبودن، پرهیز از بیهودگی، همه‌جانبه‌نگری، الهام از مصادیق شایسته، اجتهادپذیری راهبردهای عملی، سهولت در کار و... - حاوی اصولی برآمده از افعال انسان، روابط انسان‌ها، احکام طبیعت و دستورات مربوط به محیط مصنوع - اثرگذاری معنای اسلامی بر معماری اسلامی از طریق تربیت انسان مسلمان

منابع

هواگ و مارتن، ۱۳۸۸؛ Stimson, 2012؛ Grupico, 2011؛ پرایس، ۱۳۶۴؛ هیلن‌براند، ۱۳۸۶؛ گروه، ۱۳۷۹؛ Serageldin, n.d؛ نقی‌زاده، ۱۳۸۲؛ بلخاری، ۱۳۹۴؛ اتینگهاوزن و گرابار، ۱۳۹۴؛ Grupico, 2017؛ نقره‌کار و رئیس، ۱۳۹۱؛ نقره‌کار، ۱۳۸۷؛ نقی‌زاده، ۱۳۷۸؛ اردلان و بختیار، ۱۳۹۰؛ بلخاری قهی، ۱۳۸۸؛ نصر، ۱۳۸۹؛ گرابار (ناری قمی، ۱۳۹۲؛ گروه، ۱۳۷۹)؛ گای پیتربریح (گروه، ۱۳۷۹)؛ جرج میشل (گروه، ۱۳۷۹)؛ Hewi, 2007؛ هیلن‌براند، ۱۳۸۶؛ علی‌آبادی، ۱۳۹۲؛ Saoud, 2002؛ Mahoud&Elbelkasy، 2016؛ نقی‌زاده، ۱۳۷۸؛ نقره‌کار، ۱۳۹۲؛ الف؛ بلخاری قهی، ۱۳۸۸

شرایط مسلمانان، تغییراتی در آن‌ها ایجاد شده است^۱. فاصله میان معماری اسلامی و معماری مسلمان‌ها هم‌چون فاصله میان انسان کامل و انسان مسلمان، همواره با تلاش در حال کم و زیاد شدن است که کاستن این فاصله مستلزم علت‌یابی آن است.

معماری مسلمان‌ها

برای ورود به موضوع معماری مسلمان‌ها و بررسی چپستی آن، ابتدا در یک تعریف مختصر باید گفت طبق نظر نگارندگان، حدود معماری مسلمان‌ها، آن معماری‌ای است که برای زندگی مسلمانان ساخته می‌شود. توصیف انسان مسلمان و بررسی ضعف معماری مسلمان‌ها منطبق با آموزه‌ها و دستورات دین، موضوعی است که در ادامه به آن پرداخته شده و می‌تواند از تعریف معماری مسلمان‌ها ابهام‌زدایی کند.

• مسلمان

در اسلام، عمل به دستورات دین و رفتار مسلمان‌ها اهمیت دارد و ایمان انسان مؤمن، از عملش شناخته می‌شود. از آن‌جایی که هریک از مسلمان‌ها به‌صورت نسبی اسلام

این نقطه تمایز میان معماری اسلامی و معماری مسلمان‌ها است. در این نقطه، معماری مسلمان‌ها حدود کلی خود را نشان می‌دهد که آن معماری برآمده از تفاسیر، برداشت‌ها و سلیق شخصی مسلمان‌ها است؛ درحالی‌که معماری اسلامی آن حد نهایی و بی‌کم‌وکاست از معماری طبق نگرش اسلامی است. با این اوصاف با رجوع به جدول ۱ می‌توان گفت، آنچه تحت عنوان معماری اسلامی از سوی صاحب‌نظران تعریف شده، معماری مسلمان‌ها نام دارد؛ از این جهت که آمیخته با نظر انسان مسلمانی است که تا انسان کامل بودن راه طولانی دارد. آمده است که فاصله میان معماری اسلامی و معماری مسلمان‌ها به جهت افتراق میان مسلمانان و انسان کامل است. در این تعریف معماری اسلامی به نظر یک مفهوم مبهم و شاید دست‌نیافتنی ظاهر می‌شود که هیچ‌گاه قابل حصول نیست. در تکمیل تعریف معماری اسلامی می‌توان به مسجد قبا و مسجدالنبی اولیه اشاره کرد که معماری اسلامی دوران خود بوده‌اند. این بناها به دست انسان کامل (پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم) هم‌عصر خود و طبق شرایط زمان و مکان مختص به خود شکل گرفته‌اند و به تأیید پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم به دلیل تغییر در

است که در متون دینی (قرآن و روایات) به آن اشاره شده است. باید در این جا بر موضوع این گونه افزود که اگرچه دسترسی به انسان کامل در دوره معاصر امکان پذیر نیست و با تعاریف گفته شده دسترسی به حقیقت دین و برداشت صحیح و کامل از دین امکان پذیر نیست، اما استفاده از نظر علما، تفاسیر متقن و مشهور از قرآن و روایات در نزدیک شدن به حقیقت خواست اسلام از مسلمانان، کمک کننده است.

تفسیرهای شخصی

مسلمان ها گاه به دلیل اجتهادهای^۲ غیر تخصصی، برای معماری های خود دچار تفسیرهای شخصی از دستورات دین می شوند. دیده می شود در نتیجه گیری برخی پژوهش ها و مطالعات بر روی معماری اسلامی، به دلیل برداشت شخصی و سطحی از دستورات دین، تعاریفی از معماری اسلامی داده می شود و به آن عمل می شود که هیچ دلیل دینی برای این ادعا وجود ندارد. به عنوان مثال در پژوهشی که بر روی خانه کعبه به عنوان الگوی نیایشگاه های مطلوب مسلمانان انجام گرفته، این طور آمده است که:

«... خانه کعبه، که ... طراح آن حضرت حق و مجری آن پیامبر الهی بوده است، دارای اصول (راهبردی-مفهومی) و راه کارهای (عملی-اجرایی) فرازمانی و فرامکانی برای طراحی و معماری نیایشگاه های شایسته و مطلوب است. معماران مسلمان و مؤمن ما نیز، با بهره برداری از همین اصول و راه کارها و از طریق اصول ده گانه اجتهاد شیعه که ضامن توجه به مجموع شرایط زمانی و مکانی است، توانسته اند طراحی مساجد اصیل دوران اسلامی را که عالی ترین نیایشگاه انسانی است، احداث کنند» (نقره کار، ۱۳۹۲، ب، ۳۹).

در این پژوهش معماری کعبه به عنوان الگویی برای طراحی مساجد معرفی شده است. نکته ای که باید در این خصوص به آن اشاره کرد این است که کعبه برای اعمال و مناسک عبادی در شرایطی خاص طراحی شده است و قبله مسلمانان است که همه اتفاق ها در خارج حجم کعبه می افتد و این حجم مقصد و منظور مسلمانان برای تنظیم جهت اعمال عبادی و مناسک حج است، در حالی که در معماری مساجد نیاز به فضایی است تا دستورات دیگری که مختص عبادت های روزانه مسلمان ها است در درون آن معماری اجرایی شود. رفتار خواسته شده در حول کعبه با رفتار درون مسجد تفاوت هایی دارد و با پذیرش این که رفتار کاربران یک اثر معماری بر روی فرم و حجم آن معماری اثرگذار است، مساجد نسبت به کعبه کالبد متفاوتی را می طلبد. در بخش دیگری از متن نقره کار، اشاره به بهره گیری معماران از اصول ده گانه اجتهاد شده است. که توصیه هایی این چنینی

می آورند، رفتار مسلمان ها و شیوه زیست آن ها تنها نسبی از شیوه زیست اسلامی را به همراه دارد. تفاوت ساختار انسان ها و وجود اختلاف سلیقه ها باعث تفاوت مردم در اعمال آن ها است (کندی و تندی در فهم و ادراک و نگهداری و فراموشی افکار). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای جلوگیری از تغییر و تحریف دین، قرآن و سیره اهل بیت را به عنوان شریعت اسلام به مردم توصیه کرد (طباطبائی، ۱۳۸۷). به عقیده شیعه، اهل بیت (چهارده معصوم) علیهم السلام کامل ترین انسان ها و طبعاً انسان کامل خواهند بود (مصباح یزدی، بی تا ب). انسان کامل، انسان دوست و پنجاه ساله ای است (کلهم نور واحد) که در هر دوره زمانی، شکل زندگی او با مفاهیم و دستورات همواره ثابت، براساس شرایط و اقتضات زمان است (خامنه ای، ۱۳۹۰). انسان کامل انسانی است که همه ارزش ها در او هماهنگ و به دور از افراط و تفریط رشد کرده و به حد اعلی برسند. در چنین انسانی میان استعدادها و گرایشات، تعادل و توازن وجود دارد و هر عملی از چنین انسانی نهایت و حد کمال آن چیزی است که می تواند منطبق با خواست شارع از یک انسان سرزند. در نتیجه چنین انسانی، در برداشت از دین، فهم اقتضای زمان و تطبیق متغیرها با شرایط به بهترین شکل ممکن رفتار می کند.

• آسیب شناسی معماری مسلمان ها

معماری مسلمان ها، معماری برای مسلمان های ساکن کشورهای اسلامی و یا غیراسلامی است. این معماری تحت تأثیر عوامل مختلف، از آن چه در آموزه ها و دستورات است، فاصله زیادی گرفته است. در پژوهش های بسیاری، معماری مسلمان ها تحت عنوان معماری اسلامی از جنبه های مختلف مورد ستایش یا نقد قرار گرفته است. اگر چه می توان معماری مسلمان ها را در دو سطح معماری عامه مردم و معماری معماران مورد بررسی قرار داد و برای هر یک آسیب هایی را برشمرد، اما هدف این پژوهش شناخت دلایل تفاوت میان معماری مسلمان ها و معماری اسلامی به صورت کلی است. پژوهش نه از زاویه معمار و اثرگذاری او بر معماری مسلمان ها، بلکه با هدف شناخت تمایز میان معماری مسلمان ها و معماری اسلامی، با جست و جو در اثر معماری یا تفکرات و باورهای پیش از شکل گیری اثر، مسیر مطالعات را دنبال کرده است.

در این بخش از پژوهش، پرداختن به وجوه افتراق میان معماری مسلمان ها و آن چه در آموزه های دین اسلام آمده و بحث بر علت های این افتراق، تمایز میان این دو اصطلاح (معماری اسلامی و معماری مسلمان ها) را روشن تر می کند. منظور از آموزه های اسلام که معیاری برای آسیب شناسی در نظر گرفته شده، مجموعه ای از دستورات رفتاری و معنایی

عمل قرار دهیم و این ویژه احکام فقهی و تشریحی نیست (مسعودی، ۱۳۸۴، ۴۹). به عنوان نمونه می توان به پژوهشی با عنوان «تحلیل تطبیقی شاخص های مسکن اسلامی بر گونه های مسکن سنتی قم مبتنی بر نظرات معماران مسلمان معاصر» اشاره داشت که در روند پژوهش و با توجه به نظرات معماران معاصر، حیاط مرکزی یکی از ویژگی های معماری مسکونی طبق شاخص های اسلامی برشمرده شده است (عزیزیان غروی و عزیزیان غروی، ۱۳۹۸، ۱۳۰). مشابه این نظر را می توان در پژوهش دیگری با عنوان «تحلیل ارجحیت الگوهای درون گرا در معماری ابنیه مسکونی با استناد به ادبیات قرآنی» مشاهده کرد.

«... از آن جا که در مقایسه با الگوهای برون گرا، الگوهای کالبدی درون گرا، تناظر و تناسب بیش تری با ویژگی پوشانندگی دارند، ارجحیت کاربست این نوع الگوها در ابنیه مسکونی از منظر ادبیات قرآنی استنتاج می شود» (رئیس، ۱۳۹۸، ۸۳).

در این پژوهش علاوه بر این که به نقش اقتصاد، اجتماع، فرهنگ و غیره در الگوی مسکن اشاره شده است، از درون گرایی به عنوان مناسب ترین الگو برای تحقق دستورات و آموزه های اسلام در خانه به دلیل بیش ترین پوشانندگی یاد شده است. با توجه به دستورات و آموزه ها مبنی بر توجه به حفظ حریم (بویایی، شنوایی، دیداری و حرکتی) میان درون و بیرون خانه، درون گرایی می تواند یکی از پاسخ های معماری که بیش ترین پوشانندگی را در خانه ای با اقلیم گرم و خشک ایجاد می کند، باشد. چنان چه درون گرایی به عنوان یکی از ویژگی های معماری مسلمانان دانسته شود، تعداد زیادی از بناها در اقلیم های مختلف و با فرهنگ های متفاوت از مجموعه معماری مسلمانان خارج خواهند شد (خانه های اقلیم سرد و کوهستانی یا خانه های اقلیم مرطوب).

آن چه در ابتدای ورود اسلام به مناطق مختلف دیده می شود، پذیرش آداب فرهنگی است که با اسلام مغایرت ندارند و حذف برخی دیگر از آداب که با آموزه های اسلام مغایرت دارند. همین طور در معماری، تداوم ویژگی هایی از معماری پیش از اسلام در سرزمین های مختلف به پس از اسلام نیز دیده می شود. ویژگی هایی نظیر حیاط مرکزی، استفاده از طاق و گنبد، ایوان و غیره برآمده از معماری پیش از اسلام ایران است که با ورود اسلام هم چنان مورد توجه بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۳). اگر با پژوهش بر روی معماری مسلمانان ایران، ویژگی هایی نظیر حیاط مرکزی، طاق، گنبد و ایوان به عنوان عناصر معماری مسلمانان آورده شود، دیگر نمی توان معماری مسجد شیان در چین (نوری و دیزانی، ۱۴۰۰) را به دلیل پیروی نکردن از الگوی درون گرا، معماری اسلامی دانست. دیگر موارد ذکر شده در ادامه

مجوزی برای اجتهادها و تفاسیر شخصی غیرمتخصصین از متون دین می شود هر چند که طبق تعاریف موجود، مجتهد، فقیهی است که واجد ملکه استنباط باشد (عباسی سرمدی و مشایخ، ۱۳۹۵، ۹۹). البته باید بر آن افزود که استفاده از برخی دستورات صریح شارع که بهره گیری از آن ها بی نیاز از برداشت های شخصی مسلمانان است، در این دسته نمی گنجد.

در نمونه های بسیاری از مطالعات انجام گرفته بر روی مسجد، معماری اولیه مسجدالنبی به عنوان الگوی معماری مساجد مسلمانان ذکر شده است. به عنوان مثال می توان به پژوهش سرتیپی پور پیرامون موضوع احکام فقهی مسجد اشاره کرد. در این پژوهش آمده است که:

«در مبحث معماری اسلامی مسجدالنبی در مدینه به عنوان نقطه آغازین معماری اسلامی است و چون مسجدالنبی سنت پیامبر است بنابراین به عنوان سنت الله محسوب می شود. به همین دلیل بسیاری از فقها که راجع به احکام مسجد نظر داده اند الگوی مسجد پیامبر را در نظر داشته اند ... و بسیاری از اصول فقهی که در این باب وضع شده با استناد به مسجد پیغمبر (ص) در مدینه است» (سرتیپی پور، ۱۳۷۹، ۹-۱۰).

نکته قابل تأمل این که معماری به تبع شرایط زمان و مکان کالبد متفاوتی پیدا می کند. معماری اولیه مسجدالنبی که به دست خود حضرت احداث شده در شرایط اولیه ورود اسلام و با توجه به زمان و مکان آن به این شکل طراحی شده است. در شرایطی که اسلام نوپا وارد عربستان شده است و برای ساخت عبادتگاهی که خود می بایست پیونددهنده اجتماع و واجد شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خواسته شده در دستورات دین باشد، در اقلیم مدینه، با فرهنگ منطقه و ... معماری مسجدالنبی به آن صورت اجرا شده است. برداشت عین به عین و الگوبرداری از مسجدالنبی بدون شناخت علت شکل گیری معماری و عوامل تأثیرگذار بر معماری، یک نوعی از اجتهاد غیرتخصصی است^۲. این موضوع را می توان در موضع مقدس اردبیلی به نقل از عباسی سرمدی و مشایخی نسبت به اجتهاد براساس اقتضای زمان و مکان دید. طبق نظر مقدس اردبیلی هیچ حکمی کلیت ندارد؛ زیرا روشن است که احکام به اعتبار خصوصیات، اوضاع، احوال، زمان ها، مکان ها و اشخاص مختلف تغییر می کنند و امتیاز عالمان و فقیهان از غیر آن ها به واسطه استخراج همین اختلافات و انطباق آن بر مصادیقی است که از شرع مقدس گرفته می شود (عباسی سرمدی و مشایخ، ۱۳۹۵، ۱۰۷).

از دیگر مصادیق اجتهاد غیرتخصصی می توان به برداشت های غیرعلمی و فقهی از آیات و روایات اشاره کرد. ما نمی توانیم تنها با یک روایت و یا با بسنده کردن به معنای اولیه و ظاهر ابتدایی آن، حکمی را به دین منتسب داریم و آن را مبنای

نوع طراحی آن و عدم توجه به توصیه «لزوم کنترل انتشار بو از آشپزخانه به دیگر فضاها» (همان)، حریم بویایی، دیداری و شنیداری لازم برای این فضا در آن حفظ نمی‌شود. از نمونه‌های دیگر این‌گونه ناآگاهی‌ها در طراحی مسکونی، می‌توان به نبود حریم بصری و شنیداری میان آشپزخانه و پذیرایی اشاره کرد. مطابق با روایات موجود در مورد لزوم «ایجاد حریم میان زن و مرد نامحرم» (همان) و «لزوم حفظ حریم خصوصی درون خانه» (همان)، این اتفاق در بیشتر خانه‌های معاصر مسلمان‌ها نمی‌افتد. به‌صورت معمول در خانه‌های معاصر مسلمان‌ها، آشپزخانه به‌عنوان فضای واسط میان دیگر فضاها بوده و ارتباطی مستقیم، سریع و بدون مانع با دیگر فضاها مخصوصاً فضاهای مرتبط با مهمان دارد.

تقلید از معماری غیرمسلمانان

با ورود اسلام از یک منطقه به منطقه‌ای دیگر، گاهی پاسخ‌های معماری پیش از اسلام به دلیل عدم مغایرت با دستورات و آموزه‌ها در معماری مسلمان‌های آن سرزمین نیز دیده می‌شود (هواگ و مارتن، ۱۳۸۸). استفاده از معماری دیگران با استفاده از معماری پیشین یک منطقه دو مقوله متفاوت است. می‌توان گفت که مسلمانان اولیه، مفاهیم شهرسازی و معماری فرهنگ‌های دیگر را پذیرفته و از آن‌ها اقتباس می‌کردند زیرا به دوراندختن آن‌چه از گذشته باقی‌مانده و آغاز کردن سبک‌های جدید ساختمانی و شهرسازی، غیرممکن بود. برخی از این مثال‌ها نشان می‌دهند که همه مفاهیم شهرسازی یا معماری، لزوماً مورد پذیرش مسلمانان قرار نمی‌گرفتند و در آن‌ها تغییراتی داده می‌شد (مرتضی، ۱۳۸۷، ۱۹۳). آن دسته که پذیرفته می‌شدند، با برخی از اصول اسلامی تناسب داشتند. اکنون شرایط تغییر کرده است. جامعه غربی معاصر برخلاف جوامع قرون وسطایی اروپا، غیرسنتی و غیرمذهبی بوده و تکنولوژی آن بر اصول مادی پایه‌گذاری شده است. برخی از این اصول نه‌تنها با اصول سنتی اسلام بلکه با اصول سنتی مسیحیت و یهودیت نیز مطابقت ندارد (همان، ۱۹۴). در آموزه‌های دین، استفاده از معماری غیرمسلمانان به میزانی که قدرت مسلمانان را تحت‌الشعاع قرار دهد نهی شده است (فلاح‌بخدانی و علی‌پور انجایی، ۱۳۹۵). در جایی که مسلمان‌ها یک منطقه معماری مشخصی دارند، شباهت به غیرمسلمانان، نقض دستورات اسلام است. اما استفاده از معماری دیگر مناطق اسلامی یا استفاده از معماری پیشین بستر طراحی در صورتی که مغایرت با آموزه‌ها ندارد، از نظر دین پذیرفته شده است. این‌که معماری دیگر سرزمین‌ها موردپسند و استفاده مسلمان‌ها قرار می‌گیرد، میل به تنوع، زیبایی و نوبودن است. اگر معماران با توجه به دستورات

بحث را نیز می‌توان به‌گونه‌ای به تفسیرهای شخصی از دین مرتبط دانست که به آن پرداخته خواهد شد.

انحراف از دین

در تمام طول مدت اثرگذاری اسلام بر معماری، همواره انحراف‌هایی از مسیر دین و آن‌چه برای رفتار مسلمان‌ها توصیه شده، دیده می‌شود. این موضوع هم بر اثر قدرت‌نمایی، اسراف و تکبر حکام اسلامی در کاخ‌الحمراء دیده می‌شود و هم در اثر برتری‌جویی‌ها و زندگی اشرافی در انواع کاخ‌های حکومتی نظیر کاخ عالی‌قاپو، کاخ گلستان، کاخ چهل‌ستون و غیره قابل بررسی است. طبق دستورات و آموزه‌های رفتاری اسلام، حاکم اسلامی در نوع و شیوه زندگی باید ساده‌زیستی و پرهیز از تجمل را الگوی رفتار خود قرار دهد (مجلسی، ۱۳۶۳، ۳۵۹). درحالی‌که به جز تعداد معدودی از حکام اسلامی نظیر حضرت رسول صلی الله علیه و آله و امیرالمؤمنین علیه السلام؛ که از روایات به‌جامانده و معماری محل سکونت آن‌ها می‌توان شیوه زندگی آن‌ها را متوجه شد، به این دستور عمل کرده‌اند. در روایات آمده است که ... إِنِّي لَا أَحِبُّ الْمُتَكَلِّفِينَ (من کسانی را که دیگران را به زحمت می‌اندازند دوست نمی‌دارم) (کلینی، ۱۴۰۱، ۲۷۵) و یا در جایی دیگر این روایت در خصوص زندگی پیشوایان آمده که... إِنْ اللَّهُ أَفْتَرَضَ عَلَيَّ أُمَّةَ الْعَدْلِ أَنْ يُقَدِّرُوا أَنْفُسَهُمْ بِضَعْفَةِ النَّاسِ كَيْلًا يَنْبَغِ بِالْفَقِيرِ فَقرُهُ (خداوند عزوجل بر پیشوایان عادل واجب کرده که سطح زندگی خود را با مردم ناتوان برابر کنند تا فقیر را، فقرش برآشفته نکند) (مجلسی، ۱۳۶۳، ۳۳). اغلب حکام اسلامی با توجه به آن‌چه از سکونت‌گاه‌ها و کاخ‌های حکومتی برجای‌مانده مشخص است، دارای انحراف از این دستور دین هستند. در معماری مساجد، خانه‌های مسکونی و دیگر کاربری‌ها هم می‌توان نمونه این انحراف‌ها را دید. انحراف‌هایی که نشأت گرفته از خواست فردی و تمایلات انسانی مسلمان‌ها است.

ناآگاهی از دین

برخی مصادیق معماری مسلمان‌ها به دلیل ناآگاهی و اطلاع‌نداشتن از آموزه‌ها یا باورنداشتن به آموزه‌ها، از معماری اسلامی فاصله گرفته است. معمار مسلمانانی که آگاهی از همه دستورات دین ندارد یا به ضرورت استفاده از دستورات باور ندارد در طراحی خود، آن را اعمال نخواهد کرد. چنین معماری به دلیل عدم اشراف به توصیه دین مبنی بر «پنهان کردن سرویس بهداشتی در خانه» (قربانی، ۱۳۹۳)، مبادرت به طراحی این فضا در مرکز خانه می‌کند که فاقد انواع حریم‌های بویایی، شنیداری و دیداری لازم برای این فضا است. به همین صورت طراحی آشپزخانه‌ای که به دلیل

آمده (قربانی، ۱۳۹۳)، بهره‌مند شوند. اگرچه معمار می‌تواند با پاسخ‌های مناسب، مشکلات پیش‌رو را در راستای اجرای آموزه‌ها به چالش بکشد اما وجود برخی قوانین و شرایط این امکان را بسیار سخت‌تر می‌کند.

نتیجه‌گیری

در آرای صاحب‌نظران، حتی آن دسته که معماری اسلامی را با توجه به متون دین تعریف کرده‌اند، به دلیل نقص در فهم دین و عدم جامع‌نگری نسبت به همه دستورات توسط صاحب‌نظران، این تعاریف نیز به واضح‌شدن معماری اسلامی کمک نکرده و معرف معماری مسلمانان است. تفاوت تعاریف صاحب‌نظران از معماری اسلامی با اصل معماری اسلامی (آنچه در این پژوهش به آن معماری اسلامی گفته شده است) به علت نقصان در فهم مسلمانان نسبت به دین است. اسلام از مسلمانان خواسته که رفتارشان را اصلاح کنند و تمام دستورات یا مستقیم به رفتار مسلمانان می‌پردازد و یا اشاره به باورهایی دارد که منجر به رفتار خواهد شد، چراکه حد بالای اسلام آوردن، ایمان است و حد بالای ایمان در عمل دیده می‌شود. انسان مسلمان براساس میزان آگاهی و فهم از دین، شرایط محیطی و ... معماری خود را شکل می‌دهد. گاه جبر زمانه، با تحمیل محدودیت‌های اقتصادی و یا اعمال قوانین ساخت‌وساز، معماری مسلمانان را از معماری اسلامی جدا می‌کند. و گاه در جایی دیگر فهم معمار از دین (اجتهادهای شخصی و یا ناآگاهی از دین) و یا اعمال سلیقه‌های شخصی معمار یا کارفرما در اصول ثابت دین (انحراف از دین و یا تقلید از معماری غیرمسلمانان) این افتراق را ایجاد می‌کند.

طبق آنچه گفته شد، «معماری اسلامی» در اثر برداشت صحیح از دستورات و آموزه‌های رفتاری، با توجه به شرایط زمان و مکان شکل می‌گیرد و همه آن بناهایی که توسط مسلمانان یا غیرمسلمانان برای زندگی مسلمانان شکل می‌گیرد، در این نوشتار «معماری مسلمانان» نامیده می‌شود که متأثر از بستر زمانی و مکانی، شکل یا اشکالی به خود می‌گیرد. «معماری مسلمانان» تلاشی برای بروز ظاهری بایدها و نبایدهای رفتاری شریعت در جهت عبودیت است. شکل‌گیری معماری مسلمانان می‌تواند در یک سرزمین اسلامی یا غیراسلامی باشد. این معماری می‌تواند در هر سرزمینی و با هر عرفی شکل بگیرد. معماری مسلمانان می‌تواند مسجدالاقصی با ته‌مایه باسیلیکایی در فلسطین اشغالی، حمامی قدیمی در کرمان، خانه‌ای معاصر در تهران، مرکزی فرهنگی در لندن و ... باشد. این معماری با شکل زندگی و رفتار زیسته داخل آن از دیگر معماری‌ها متمایز می‌شود.

دین، پاسخ‌نویسی برای مسلمانان در معماری نداشته باشند، این میل طبیعی انسانی، معماری مسلمانان را به تقلید از معماری غیرمسلمانان (معماری نوین) سوق می‌دهد. نمونه این‌گونه از معماری را می‌توان در معماری معاصر عربستان، ایران، ترکیه و غیره مشاهده کرد.

شرایط اقتصادی فردی و اجتماعی

یکی دیگر از عواملی که فاصله معماری مسلمانان از معماری اسلامی را ایجاد می‌کند شرایط اقتصادی است. عاملی مثل فقر یا گرانی قیمت زمین، باعث می‌شود که آموزه‌ها و آنچه دین از مسلمانان می‌خواهد به‌طور کامل قابل اجرا نباشد. قرارگیری سرویس بهداشتی در مکانی مخفی، مجزای بودن اتاق‌های خواب فرزندان و والدین و رعایت حریم‌های میان مهمان و ساکنین خانه (قربانی، ۱۳۹۳) همگی از دستوراتی هستند که وسعت نسبی خانه را می‌طلبند. در شرایط اقتصادی که افراد با اجاره یک سرپناه اعم از زیرپله‌ای فاقد نور طبیعی یا خانه‌ای با وسعت کمتر از پنجاه متر مربع، دغدغه امرار معاش سخت خود را دارند، امکانی برای اجرای این نوع از دستورات دین وجود ندارد. دستورات و آموزه‌ها در شرایط و اقتصاد معاصر، محلی برای اجرای کامل ندارد. آمده است که: «نزدیک‌است فقر به کفر منجر شود» (مجلسی، ۱۳۶۳، ۲۹). همین‌طور در جامعه‌ای که خانه، کالایی برای پس‌انداز است و ساکن مشخصی ندارد، چطور می‌توان ویژگی‌ها و نیازهای ساکنین را همان‌طور که در آموزه‌ها به آن تأکید شده است در طراحی خانه در نظر گرفت؟

شرایط حاکمیتی و قوانین حاکم بر ساخت‌وساز

قوانین شهرداری‌ها و شرایط ساخت‌وساز که همگی ناظر بر ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی زمان خود بوده از عواملی هستند که می‌توان به‌عنوان دلایل فاصله میان معماری مسلمانان و معماری اسلامی نام برد. در ساخت‌وسازی که با گرفتن جریمه، جواز ساخت خانه‌ای بدون پارکینگ یا فضایی بدون نور داده می‌شود و یا امکان ساخت آپارتمان‌هایی چند واحدی با تراکم بالا داده می‌شود، دستورات و قواعدی نظیر قاعده لاضرر و لاضرار^۴ تقریباً غیر قابل اجرا است. همین‌طور تفکیک پلاک‌های مسکونی در یک شبکه شطرنجی که در بسیاری از کشورهای مسلمان‌نشین معاصر دیده می‌شود، از قوانینی است که امکان حفظ حریم دیداری میان خانه‌های مسکونی را مشکل می‌کند. یا با در نظر گرفتن دستور احداث توده مسکونی در شمال زمین، در کنار اجازه ساخت با تراکم بالا و تعداد واحدهای زیاد در یک آپارتمان، نمی‌توان انتظار داشت تمام واحدها از آفتاب و نور یکسان همان‌گونه که در دستورات

تهران، ایران.

- بلخاری قهی، حسن. (۱۳۸۸). *میانی عرفانی هنر و معماری اسلامی*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- بلخاری قهی، حسن. (۱۳۹۴). *قدر نظریه هنر و زیبایی در تمدن اسلامی*. تهران: سوره مهر.
- بلر، شیلا و بلوم، جانانان. (۱۳۸۱). *هنر و معماری اسلامی (۲) (ترجمه یعقوب آژند)*. تهران: فرهنگستان هنر.
- بورکهارت، تیتوس. (۱۳۶۵). *هنر اسلامی زبان و بیان (ترجمه مسعود رجب‌نیا)*. تهران: سروش.
- بوستان کتاب. (۱۳۸۱). *مرزبان وحی و خرد*. قم: بوستان کتاب (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).
- پارسنیا، حمید. (۱۳۹۶). *چیستی علم دینی با تأکید بر دیدگاه استاد جوادی آملی. حکمت اسرا، ۱، ۶۳-۹۲*.
- پرایس، کریستین. (۱۳۶۴). *تاریخ هنر اسلامی (ترجمه مسعود رجب‌نیا)*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۳). *سبک‌شناسی معماری ایرانی*. تهران: معمار.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۰). *انسان ۲۵۰ ساله (بیانات مقام معظم رهبری درباره زندگی سیاسی-مبارزاتی ائمه معصومین علیهم السلام)*. تهران: مرکز صهبا.
- ذوالفقارزاده، حسن. (۱۳۹۳). *تحلیلی بر شیوه‌های نگرش به معماری اسلامی. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۲، ۲۹-۴۵*.
- رئیسی، محمدمنن. (۱۳۹۸). *تحلیل ارجحیت الگوهای درون‌گرا در معماری ابنیه مسکونی با استناد به ادبیات قرآنی. معماری و شهرسازی آرمانشهر، ۲۷، ۷۷-۸۵*.
- سرتیپی‌پور، محسن. (۱۳۷۹). *احکام فقهی و معماری مسجد. مسکن و محیط روستا، ۹۱ و ۹۲، ۶-۱۹*.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیرالمیزان (ترجمه محمدباقر موسوی همدانی)*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۸۷). *تعالیم اسلام، (محقق و مصحح هادی خسروشاهی)*. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- عباسی سرمدی، مهدی و مشایخ، میلاد. (۱۳۹۵). *تبیین جایگاه مقتضیات زمان و مکان در فرایند اجتهاد (مطالعه‌ای در آرای فقهای امامیه با رویکردی خاص بر اندیشه امام خمینی(س))*. پژوهشنامه متین، ۷۲، ۹۷-۱۲۲.
- عزیزبان غروی، محسن و عزیزبان غروی، زینب. (۱۳۹۸). *تحلیل تطبیقی شاخص‌های مسکن اسلامی بر گونه‌های مسکن سنتی قم مبتنی بر نظرات معماران مسلمان معاصر. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۴، ۱۱۵-۱۳۶*.
- علی‌آبادی، محمد. (۱۳۹۲). *بازگشت هویت به هنر و معماری اسلامی چگونه است؟ مجموعه مقالات منتخب دومین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی. تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز*.
- فلاح‌بخدانی، محمدجواد و علی‌پور انجایی، محمدحسین. (۱۳۹۵). *نگاهی به مفهوم و حکم فقهی تشبه به کفار. پژوهشنامه میان‌رشته‌ای فقهی، ۹، ۱۱۷-۱۴۶*.
- قربانی، رحیم. (۱۳۹۳). *معماری و شهرسازی مطلوب اسلامی (مطلوبیت اسلام درباره مسکن)*. تهران: شبکه اندیشه.

از آنجایی که انسان کامل تنها فرد زمان خود برای اجرای کامل دستورات رفتاری و آموزه‌های دین منطبق با شرایط زمان و مکان است، «معماری اسلامی» هر دوره‌ای تنها با تأیید انسان کامل آن زمان شکل خواهد گرفت. و هر کالبدی که برای مسلمان‌ها ساخته شده یا هر تعریفی که توسط مسلمان‌ها انجام می‌گیرد، به دلیل نقص در رفتار مسلمان‌ها و اجرای ناقص دستورات، معماری مسلمان‌ها نامیده می‌شود. از این جهت، در دوره معاصر و با غیبت انسان کامل، به دلیل نقص در برداشت از دین و بهره‌گیری از دستورات، آموزه‌ها و انطباق صحیح دستورات با شرایط زمان و مکان، ساخت «معماری اسلامی» به حضور انسان کامل موکول می‌شود. در چنین شرایطی، «معماری مسلمان‌ها» تنها می‌تواند به «معماری اسلامی» نزدیک شود و با آسیب‌شناسی‌ها و رفع اشکالات معماری مسلمان‌ها، می‌توان فاصله میان معماری مسلمان‌ها و معماری اسلامی را کم‌تر کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. در این قسمت اشاره به تغییرات بنای مسجدالنبی به دست خود حضرت شده و تغییراتی که به جهت تغییر در قبله در بنای مسجد قبا انجام گرفته است.
۲. طبق این تعریف که اجتهاد در یک پیوند نظام‌مند میان کتاب، سنت، عقل و اجماع به تولید و آفرینش احکام و قواعد زندگی شیعه می‌پردازد؛ نوعی فرایند فکری است که با گذر از نظام معنایی ایجاد شده، احکام مشروع و الزام‌آوری برای زندگی شیعه فراهم می‌کند. نک: سید محسن آل‌غفور، «اجتهاد و تقلید در اندیشه عالمان شیعه» (آل‌غفور، ۱۳۸۴).
۳. برپایه آموزه‌های قرآن و سنت، تاسی و الگوگیری از افعال پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم لازم و ضروری است. اما فعل پیامبر مطابق با شرایط و فضای دوره حضور شکل گرفته است و طبیعتاً متناسب با عرف و فرهنگ آن زمان فهم می‌شد. در دوره معاصر که اقتضات زمانی و محیطی رفتار تغییر کرده است، امکان انجام عین فعل ایشان وجود ندارد، از این‌رو، برای الگوگیری از افعال پیامبری که ۱۴۰۰ سال با مخاطب امروز فاصله دارد، می‌بایست اقتضات عصر جدید را در نظر گرفت و رفتارهای ایشان را متناسب با فرهنگ هر دوره‌ای «عصری‌سازی» کرد (مردانی، ۱۳۹۸، ۱۲).
۴. قاعده‌ای در اسلام که طبق این قاعده هر حکمی که اجرای آن مستلزم زیان‌رساندن جانی، مالی، روحی و معنوی باشد غیرقابل اجرا است. زیان به خود یا دیگران مدنظر در این قاعده است.

فهرست منابع

- آل‌غفور، سید محسن. (۱۳۸۴). *اجتهاد و تقلید در اندیشه عالمان شیعه. علوم سیاسی، ۳۱، ۹۹-۱۲۰*.
- اتینگهاوزن، ریچارد و گرابار، اولگ. (۱۳۹۴). *هنر و معماری اسلامی (۱) (ترجمه یعقوب آژند)*. تهران: سمت.
- اتو، وین. (۱۳۸۸). *معماری و اندیشه نقادانه (ترجمه امینه انجم شعاع)*. تهران: آثار هنری متن.
- اردلان، نادر و بختیار، لاله. (۱۳۹۰). *حس وحدت (نقش سنت در معماری ایرانی) (ترجمه و نداد جلیلی)*. تهران: علم معمار روپال.
- اسلامی، سید غلامرضا. (۱۳۹۲). *درس گفتار مبانی نظری معماری: عینکمان را خودمان بسازیم*. تهران: علم معمار.
- ایمانی، نادیه. (۱۳۸۳). *معماری و اسلام (پایان‌نامه منتشرنشده دکتری معماری)*. دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه

- قرشی بنایی، علی اکبر. (۱۳۶۴). قاموس قرآن، ج. ۵. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کلینی، ابوجعفر. (۱۴۰۱). الکافی، ج. ۶. تاریخ مراجعه: ۱۴۰۱/۷/۱۶. قابل دسترس در: <https://rizy.ir/IgpXD>
- گرابار، اولگ؛ بیست هول، ون؛ گیرلیکس، جواکیم؛ هاتستین، مارکوس؛ مازوت، سیبیل؛ اتینگهاوسن، ریچارد؛ گونلا، جولیا؛ بلر، شیدا؛ هاگدورن، آنت؛ استیل، جیمز؛ کوبیش، ناتاشا؛ باروکاند، ماریان؛ ون گلا دیس، آلموت؛ مینک برگ، ویکتوریا؛ جی دوری، کارل؛ فاستر، صبیحه؛ دلیوس، پیتز؛ وفان، فیلیپا؛ بلوم، جانانان؛ شلمنیزکی، سرگئی و اندرلین، ورکار. (۱۳۹۱). معماری اسلامی (ترجمه اکرم قیطاسی). تهران: سوره مهر.
- گروه، ارنست. (۱۳۷۹). معماری جهان اسلام (تاریخ و مفهوم اجتماعی آن) (ترجمه یعقوب آژند). تهران: مولی.
- گروت، لیندا و وانگ، دیوید. (۱۳۹۰). روش های تحقیق در معماری (ترجمه علیرضا عینی فر). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۶۳). بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمة الاطهار علیهم السلام، ج ۳۳ و ۵۲ و ۷۲. بیروت: داراحیاء التراث العربی از طریق نرم افزار جامع تفاسیر نور ۳.
- مرتضی، هشام. (۱۳۸۷). اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام (ترجمه ابوالفضل مشکینی). تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- مردانی، مهدی. (۱۳۹۸). عصری سازی افعال پیامبر صلی الله و علیه و آله و سلم: روش و نمونه، سیره پژوهی اهل بیت، (۹)، ۲۸-۱۱.
- مسعودی، عبدالهادی. (۱۳۸۴). از مفهوم تا مقصود (تلاش های علامه محمدتقی مجلسی در فهم مقصود حدیث). فصلنامه علوم حدیث، (۱-۲)، ۵۱-۲۶.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (بی تا الف). رابطه علم و دین، تاریخ مراجعه: ۱۳۹۷/۱۱/۳. قابل دسترس در: <http://mesbahyazdi.ir/node/5244>
- مصباح یزدی، محمدتقی. (بی تا ب). پرسش و پاسخ (اهل بیت انسان کامل و کامل ترین انسان هانید)، تاریخ مراجعه: ۱۳۹۷/۱۱/۳. قابل دسترس در: <http://mesbahyazdi.ir/node/2858>
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۲). مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی، جهان بینی توحیدی، ج. ۲. تهران: انتشارات صدرا. تاریخ مراجعه: ۱۴۰۱/۶/۳۰. قابل دسترس در: <https://www.aviny.com/library/motahari/Books/39/index.htm>
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳). اسلام و مقتضیات زمان، ج. ۱. تهران: انتشارات صدرا. تاریخ مراجعه: ۱۴۰۱/۶/۳۰. قابل دسترس در: <https://www.aviny.com/library/motahari/Books/index.htm>
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۰). ختم نبوت. تهران: انتشارات صدرا.
- معظمی، منوچهر. (۱۳۸۷). جایگاه درس آشنایی با معماری اسلامی در دوره آموزشی معماری با نگاهی بر تجارب سایر کشورها در آموزش تاریخ معماری. سومین همایش آموزش معماری. تهران: دانشگاه تهران.
- ناری قمی، مسعود. (۱۳۹۲). نظریه های معماری اسلامی یا نظریه های اسلامی معماری: نقدی بر اصالت اسلامی رویکردهای نظری و عملی در دوران معاصر. مجموعه مقالات منتخب دومین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی. تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- ناری قمی، مسعود. (۱۳۹۵). روش شناسی منابع پژوهش در مورد رابطه معماری مسکونی و اسلام. روش شناسی علوم انسانی، (۸۹)، ۵۶-۲۹.
- نصر، سید حسین. (۱۳۸۹). هنر و معنویت اسلامی (ترجمه رحیم قاسمیان). تهران: حکمت.
- نقره کار، عبدالحمید. (۱۳۸۷). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، دفتر معماری و طراحی شهری: شرکت طرح و نشر پیام سیما.
- نقره کار، سلمان. (۱۳۹۲ الف). معماری «معماری» بر مبنای اندیشه اسلامی. مجموعه مقالات منتخب دومین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی. تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- نقره کار، عبدالحمید. (۱۳۹۲ ب). خانه کعبه، سلول بنیادی در طراحی نیایش گاه های مطلوب (اصول راهبردی و راه کارهای عملی در طراحی مساجد مطلوب). پژوهش های معماری اسلامی، (۱۱)، ۴۱-۲۵.
- نقره کار، عبدالحمید و رئیس، محمدمنمان. (۱۳۹۱). تحقق پذیری هویت اسلامی در آثار معماری. شهر ایرانی اسلامی، (۷)، ۲-۵.
- نقی زاده، محمد. (۱۳۷۸). منابع و روش شناخت مبانی نظری معماری قدسی و شهر اسلامی. هنر، (۴۰)، ۹۹-۱۱۶.
- نقی زاده، محمد. (۱۳۸۲). جستاری در چیستی اسلامیت هنر و معماری ایران. مدرس هنر، (۳)، ۱۱۱-۱۱۸.
- نوربرگ شولتز، کریستیان. (۱۳۸۶). معنا در معماری غرب (ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی). تهران: فرهنگستان هنر.
- نوری، الهام و دیزانی، احسان. (۱۴۰۰). الگویابی معماری مساجد چین (نمونه موردی: مسجد جامع شیان). منظر، (۵۶)، ۵۸-۶۵.
- هواگ، جان و مارتن، هانری. (۱۳۸۸). سبک شناسی هنر معماری در سرزمین های اسلامی (ترجمه پرویز ورجاوند). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- هیلن براند، رابرت. (۱۳۸۶). معماری اسلامی: فرم، عملکرد و معنا (ترجمه ایرج اعتصام). تهران: شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.
- Grupico, T. (2011). *The Dome in Christian and Islamic Sacred Architecture*. Retrieved Jan5, 2022, from <https://rizy.ir/mFm0j>
- Itewi, M. (2007). Towards a Modern Theory of Islamic Architecture. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, (2), 153-156.
- Mahmoud, M. F. & Elbelkasy, M. I. (2016). *Islamic architecture: between moulding and flexibility, this paper is part of the Proceedings of the 1st International Conference on Islamic Heritage Architecture and Art*. WIT Transactions on The Built Environment, (159), Retrieved Sep21, 2022, from <https://www.witpress.com/Secure/elibrary/papers/IHA16/IHA16005FU1.pdf>
- Omer, S. (2011). ISLAMIC ARCHITECTURE AND THE PROSPECT OF ITS REVIVAL TODAY. *Journal of Islamic Thought and Civilization*, (1), 103-121.
- Saoud, R. (2002). *Introduction to Islamic Architecture*. Retrieved Jan5, 2022, from <https://muslimheritage.com/>

introduction-to-islamic-architecture/

- Serageldin, I. (n.d.). *Faith and the Environment: An Inquiry into Islamic Principles and the Built Environment of Muslims*. Retrieved Jan5, 2022, from <https://rizy.ir/L8tUuZu>
- Stimson, A. (2012). *Domes, Arches and Minarets: Islamic Architecture in America*. Washington Report on Middle East Affairs, 38-39 Retrieved Jan5, 2022, from <https://rizy.ir/6hNKpD>

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:
مردانی، سیده زهرا؛ حجت، عیسی و معارف، مجید. (۱۴۰۲). تأملی بر چالش «معماری اسلامی» و «معماری مسلمان‌ها». *باغ نظر*، ۳۰(۱۲۷)، ۴۹-۶۰.

DOI:10.22034/BAGH.2023.370505.5294
URL: https://www.bagh-sj.com/article_182505.html

